

“Ook als het waar is wat we weten”¹

Religieuze poëzie in postchristelijk Nederland

Tessa Ebbers

5529212

09-02-18

Dr. J.J.M. van Stralen

Dr. J Salman

¹ Eerste versregel van “Eindaugustuswind” (Otten 1998:46-48).

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. Context	4
1.1 Vooraf	4
1.2 Religie in de Nederlandse samenleving vanaf 1945	5
1.3 Literatuur in de Nederlandse samenleving vanaf 1945	7
2. Analyse	9
2.1 Introductie dichters	9
2.1.1 Willem Jan Otten	9
2.1.2 Gerard Reve	9
2.1.3 Huub Oosterhuis	10
2.2 Poëzie-analyse	10
2.2.1 Willem Jan Otten	10
2.2.2 Gerard Reve	15
2.2.3 Huub Oosterhuis	17
Conclusie	21
Bibliografie	23
Bijlage	28
1. Gedichten Otten	28
2. Gedichten Reve	31
3. Gedichten Oosterhuis	33

Inleiding

De rol van religie, in het bijzonder die van het christendom, in onze samenleving is de afgelopen vijftig jaar veranderd. Het christendom is heel lang de basis en het paradigma geweest van waaruit Nederlanders de werkelijkheid benaderden. Toen de moderniteit steeds meer greep kreeg op de samenleving werd het christendom steeds minder vanzelfsprekend en vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw draaien steeds meer mensen hun rug naar de kerk toe, de institutie die tot dan toe onlosmakelijk met het christendom verbonden was. Als het christendom niet langer als basis fungeert, dan is het waarschijnlijk ook niet meer de basis voor schrijvers. Tegenwoordig zijn er nog maar weinig mensen die zich tot het traditionele christendom bekeren. In een seculiere, postchristelijke maatschappij moeten schrijvers die religieus zijn zich dus vaak verantwoorden en een bepaalde houding aannemen ten opzichte van die maatschappij. Een voorbeeld hiervan zijn apologieën die auteurs schrijven om hun keuze voor het christendom te verantwoorden. Ik wil via een aantal primaire literaire werken onderzoeken welke plek religie nog heeft in onze seculiere samenleving. Door poëzie van drie christelijke dichters nader te bekijken, wil ik houdingen ten opzichte van een postchristelijke samenleving vaststellen. De hoofdvraag van deze scriptie is als volgt:

Hoe verhouden christelijke dichters zich tot de Nederlandse samenleving nu die de transitie van christelijk naar postchristelijk heeft doorgemaakt als we kijken naar het thema ‘geloof’ in hun poëzie?

Mijn keuze voor poëzie komt allereerst voort uit de noodzaak het onderwerp af te bakenen. Door de beperkte omvang van deze scriptie kan ik onmogelijk elk literair genre op religiositeit onderzoeken, daarom kies voor één genre. Ik kies mede voor poëzie vanuit persoonlijke interesse en om de vorm. Bij poëzie draait het minder om een plot of verhaallijn en meer om de expressie van de dichter en dit vind ik een interessante vorm van literatuur. In deze scriptie bespreek ik de poëzie van drie schrijvers: Gerard Reve, Willem Jan Otten en Huub Oosterhuis. Voorop staat dat ik auteurs heb gekozen die tenminste een of meerdere dichtbundels hebben geschreven. Reve en Otten zijn bekend om hun bekering tot het rooms-katholicisme en ze hebben hun keuze intensief moeten verdedigen, omdat zij door die keuze in gaan tegen de stroom van mensen die de kerk verlaat. Alleen al uit hun verdediging ten opzichte van niet-gelovigen valt een bepaalde houding ten opzichte van een post-christelijke samenleving op te maken. Daarnaast zijn het geloof en de bekering van deze schrijvers al onderwerp geweest van verschillende wetenschappelijke artikelen die ik kan gebruiken bij het analyseren van hun poëzie. Oosterhuis bevindt zich in tegenstelling tot Reve en Otten, al van

jongs af aan in een christelijk milieu. Binnen dit milieu moet Oosterhuis zich verdedigen voor zijn, in christelijke ogen, vernieuwende werk en gedachtegoed. Buiten het christelijke milieu moet Oosterhuis zich ook verdedigen. Het literaire gehalte van zijn dichtbundels wordt ter discussie gesteld (door bijvoorbeeld Komrij), omdat Oosterhuis ze door zijn katholicisme van een religieuze lading voorziet. Enerzijds moet Oosterhuis zich dus verdedigen tegenover christelijke kringen voor zijn vernieuwende visie op kerk en geloof, anderzijds levert het christelijke karakter van zijn werk kritiek op vanuit literaire hoek. Otten, Reve en Oosterhuis schrijven allen poëzie die christelijk geïnterpreteerd kan worden. Dat Otten en Reve al schreven vóór zij zich bekeerden tot het rooms-katholicisme kan van invloed zijn op de houding die zij hebben ten opzichte van deze postchristelijke samenleving. Zij hebben dan al een positie in het seculiere literaire veld en na hun bekering positioneren zij zich ook als gelovige. Oosterhuis is van huis uit katholiek en zijn loopbaan als priester en theoloog was al begonnen vóór hij dichtbundels uitbracht. Oosterhuis' positie in het christelijke milieu beïnvloedt zijn positie in het literaire veld en zijn houding ten opzichte van een postchristelijke samenleving. Van de drie dichters maakt Reve vooral het begin en het verloop van de transitie van de Nederlandse samenleving van christelijk naar postchristelijk mee.² Otten en Oosterhuis zijn tot op heden nog actief als schrijvers en maken ook het einde van de transitie en de postchristelijke samenleving, zoals zij nu is, mee.

Deze scriptie is uit twee delen en een conclusie opgebouwd. In het eerste deel ga ik in op de context en ontwikkelingen rondom christendom, secularisering en ontkerkelijking in de samenleving en in het literaire veld. Door een globaal overzicht te geven van wat zich op het gebied van christendom en literatuur afspeelt, wordt de oorsprong en het begin van een postchristelijke samenleving duidelijker. Ook wil ik de drie dichters die in deze scriptie centraal staan, plaatsen in de context die deze scriptie schetst. In het tweede deel volgt de analyse van de poëzie van Otten, Reve en Oosterhuis. Door de bevindingen van de analyse te verbinden aan de context kom ik ten slotte tot een genuanceerde conclusie en een mogelijk antwoord op de hoofdvraag.

² Reve maakte de start van de transitie niet alleen mee, maar hij heeft de overgang mede geïnitieerd. Dit deed hij onder meer door "de nodige verschuivingen in het Nederlandse denkklimaat rond de relatie homoseksualiteit, religie en erotiek" te bewerkstelligen (Van Stralen 117).

1. Context

1.1 Vooraf

Voor ik in ga op de Nederlandse samenleving en de ontwikkelingen rondom literatuur en religie is er een aantal termen dat in deze scriptie voorkomt dat ik kort wil verhelderen. De term ‘modernisering’ gebruik ik om ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving op grote schaal te omschrijven. Ruiters en Smulders verwoorden dit in hun boek *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* als volgt:

Modernisering is een overkoepelend begrip voor een reeks veranderingen op technologisch, economisch, cultureel, politiek en sociaal terrein die in de korte periode van ruim anderhalve eeuw het aanzien van de westerse wereld volledig en onomkeerbaar heeft veranderd. (14)

De verstedelijking van Nederland is hier een voorbeeld van. Modernisering is een proces dat zich in allerlei lagen van de samenleving kan afspelen en daarom kan de betekenis per laag of gebied verschillen. De term ‘modernisering’ gebruik ik om naar de veranderingen die zich in de Nederlandse samenleving hebben voorgedaan tussen 1900 en 1960 te verwijzen. Ik verwijst met ‘modernisering’ dus *niet* naar een stroming in de literatuur die we het ‘modernisme’ noemen en die een veel specifiekere betekenis heeft.³

De termen ‘secularisme,’ ‘seculier’ en ‘secularisering’ hebben verschillende betekenissen. Met secularisme wordt “a system which sought to order and interpret life on principles taken solely from this world, without recourse to belief in God and a future life” bedoeld (“secularism” in *Oxford Reference*). Het gaat bij secularisme om het systeem waarmee door een samenleving naar de wereld wordt gekeken en in het geval van secularisme is dit een wereld waarin het geloof in God niet direct meer een rol speelt. Wanneer men spreekt over een seculiere maatschappij, dan is dit een maatschappij waarin op bovenstaande wijze naar de wereld wordt gekeken. Echter, als we spreken over “secularisering” dan hebben we het over de “decline of the prestige and power of religious belief, practice, and institutions” en gaat het over de ontwikkeling die een maatschappij doormaakt van religieus naar seculier (“secularization” in *Oxford Reference*).

³ De term ‘modernisme’ is een “verzamelnaam voor diverse vroeg-twintigste-eeuwse stromingen als het expressionisme, futurisme, kubisme, surrealisme in de kunst, muziek, film, fotografie en/of literatuur” (Het leven van teksten 410).

1.2 Religie in de Nederlandse samenleving vanaf 1945

Al voor de oorlog was Nederland verzuild. Dit proces houdt in dat verschillende groeperingen greep probeerden te krijgen op de Nederlandse bevolking, wat resulteerde in verschillende zuilen die zich van elkaar onderscheidden en waarin men de tegenstellingen met andere zuilen benadrukte (Ruiter en Smulders 19). De confessionele zuilen namen daarbij een grote plaats in, omdat het merendeel van de bevolking in die tijd nog kerkelijk gezind was (Becker en De Hart fig. 3.3). Na de Tweede Wereldoorlog brak in Nederland een periode van wederopbouw aan. Dit gebeurde ook met de zuilen, al waren ze op ideologisch niveau niet meer zo diepgaand verdeeld als voor de oorlog. Na de oorlog was er een stroming die verandering wilde en samenwerking tussen de zuilen belangrijker vond dan het benadrukken van de tegenstellingen. Deze stroming was het personalisme. De personalisten waren op zoek naar een nieuwe gemeenschappelijke norm die mensen van verschillende zuilen met elkaar deelden (Ruiter en Smulders 267). De kern van het personalisme komt op het volgende neer:

... de modernisering van de samenleving kan niet meer worden teruggedraaid en de traditionele en vertrouwde kaders zijn voorgoed verdwenen (a). Echter, dat wat met de modernisering verloren is gegaan is onmisbaar voor een menswaardige samenleving (b). (Ruiter en Smulders 267)

De personalisten wilden samenwerking tussen de verschillende zuilen bewerkstelligen. Dit zou bereikt kunnen worden door de liberale zuil wat "christelijker" te maken en de confessionele zuilen wat "socialistischer" (264). Dit idee heerste al vanaf de jaren '30 in de zuilen en doordat de Tweede Wereldoorlog voor verbroedering had gezorgd, kon samenwerking tot stand komen (264). De wederopbouw en de restauratie van Nederland gooiden roet in het eten voor de personalisten. Men restaureerde in de jaren vijftig de zuilen, waardoor de verzuiling stand bleef houden. We kunnen echter wel de invloed van de personalisten terugzien in de verzuiling van de jaren vijftig. Op ideologisch vlak was er namelijk iets veranderd binnen de zuilen; er was sprake van "ontideologisering" (286). De zuilen bestonden weliswaar nog steeds, maar de ideologische verschillen werden uitgehold door een nieuwe gemeenschappelijke consensus: de verzorgingsstaat (286). De oorzaak van het uiteenvallen van de zuilen kunnen we vinden in de ideeën van het personalisme: het vinden van een gemeenschappelijke norm, maar dan door ideologische vervlakking. Een andere oorzaak is dat het steeds beter gaat met Nederland vanaf de jaren vijftig. De welvaart neemt toe, de consumptiemaatschappij komt op en daarmee ook het individualisme. Mensen maakten steeds meer keuzes op basis van individuele ideeën dan op basis van het behoren tot

een bepaalde zuil (339). Parallel aan deze ontwikkelingen loopt het proces van ontkerkelijking en secularisering. Door de ontzuiling en het opkomende individualisme werd men steeds terughoudender ten opzichte van religie als belangrijkste vorm van zingeving; steeds meer mensen gingen niet meer naar de kerk. De kerk verloor met het uiteenvallen van de zuilen haar greep op de bevolking en daarmee veranderde ook de positie van geloof in de samenleving. Volgens het SCP-rapport *Godsdienstige veranderingen in Nederland* noemde rond 1960 24% van de bevolking zich buitenkerkelijk. Ontkerkelijking was een proces dat al langer aan de gang was dus, maar vanaf 1960 is de stijging aanzienlijk: "... tussen 1958 en 1980 steeg het percentage buitenkerkelijken dus met 26 procentpunten, namelijk van 24 naar 50" (Becker en De Hart 38). In 2004 noemde 64% van de bevolking zich buitenkerkelijk (38). De ontzuiling, ontkerkelijking, de opkomst van het individualisme en de modernisering op gebied van technologie en economie zijn zaken die passen bij de secularisering van de Nederlandse samenleving. Op het gebied van zingeving speelt het christendom niet langer meer een dominante rol in de Nederlandse samenleving. Dit betekent niet dat het christendom hier op geen enkele andere manier nog een rol speelt. Eeuwenlang was het christendom de belangrijkste vorm van religie en zingeving en de invloed ervan zien we nog steeds terug als we kijken naar de kunsten of naar de hoeveelheid (oude) kerken die nog steeds bij het Nederlandse culturele landschap horen.

Volgens de SCP-rapporten betekent minder kerkgang niet per se minder geloof. Het merendeel van de Nederlanders gelooft nog steeds in God, maar tegenwoordig worden "kerkelijke betrokkenheid en traditionele christelijke geloofswaarheden ... door velen als maar één mogelijke vorm van religieuze beleving beschouwd, die toch vooral pasten bij een voorbije periode" (De Hart 73). Buitenkerkelijk zijn betekent niet dat men niet-religieus is. Mensen die niet meer bij een kerk horen, maar het bestaan van een God of kracht wel onderschrijven, vallen onder wat we 'believing without belonging' noemen (73). Er is nog wel sprake van een godsbesef of het geloof in een 'kracht' of 'hogere macht', maar dit betekent niet dat mensen daarmee bij een bepaalde religieuze groep of institutie willen horen, bijvoorbeeld een kerk. Een godsbesef komt voor bij mensen die altijd buitenkerkelijk zijn geweest, maar is vaker aanwezig bij mensen die de kerk hebben verlaten (75). We kunnen het godsbesef zien als een erfenis van het christendom die we nog steeds met ons meedragen. Ook speelt het christendom als traditie nog steeds een belangrijke rol. Veel mensen gaan nog steeds naar de kerk met Kerst of willen een kerkdienst bij het 'trouwen of rouwen'. We zien dus dat de rol van het christendom als religie waarop mensen hun keuzes baseren niet langer dominant is, maar dat de invloed ervan nog steeds merkbaar is op gebied van traditie en

cultuur. We leven niet langer in een christelijke, maar in een postchristelijke samenleving: een samenleving gebouwd op het christendom, maar niet meer vertrouwend op het christendom als vorm van zingeving en geloof.

Vandaag de dag moeten gelovigen die zich nogal expliciet beroepen op de Bijbel en het christendom als belangrijkste vorm van zingeving, zich meer en meer verdedigen tegenover deze samenleving. Dit zien we ook terug in de literatuur en bij de dichters die in deze scriptie besproken worden.

1.3 Literatuur in de Nederlandse samenleving vanaf 1945

Naast de gebeurtenissen in de Nederlandse samenleving op het gebied van religie is er vanaf 1945 ook veel gebeurd in het literaire veld. Na het interbellum en de Tweede Wereldoorlog bestaat de behoefte aan vernieuwing onder schrijvers. Ton Anbeek noemt Gerard Reve als een van de auteurs die op het gebied van proza voor deze vernieuwing zorgt (Anbeek 180). De naoorlogse proza heeft een aantal kenmerken: het ontbreekt de hoofdfiguren aan idealen, vaak is er sprake van anti-intellectualisme, de nadruk ligt op lichamelijkeheid en er is vaak een enigszins sombere visie op de liefde (188, 189). *De avonden* (1947) wordt als voorbeeld genoemd voor de lichamelijkeheid die in deze vorm van proza benadrukt wordt. Ook in de poëzie wordt gezocht naar vernieuwing en de Vijftigers zijn hier een voorbeeld van. Er komt in de poëzie van de Vijftigers een aantal gevoelens tot uitdrukking:

Het verlangen naar een oertaal dat sinds de Romantiek in de West-Europese poëzie opduikt, de vrijheid die de avant-garde veroverd had ... plus de typisch naoorlogse nadruk op lichamelijkeheid. (Anbeek 215)

De lichamelijkeheid in het naoorlogse proza, waarvan Reve een voorbeeld is, komt ook terug in de poëzie van de Vijftigers. De term 'lichamelijkeheid' duidt op het gebruik van woorden die verwijzen naar het lichaam, maar het gebruik van 'lichamelijke' woorden in poëzie gebeurde vroeger ook al en is dus niet nieuw: "Significant is wél een ander onderscheid: de hoge frequentie van de beeldspraak, waarbij dan vooral lichamelijke woorden worden gebruikt" (Anbeek 212). Volgens Paul Gillaerts zien we in de gedichten van Oosterhuis deze lichamelijke vorm van beeldspraak terug (Gillaerts 278). Een voorbeeld vinden we in het zesde deel van het gedicht 'Een tocht van twintig dagen': "Je bent versplinterd in mij/ stukken van zacht gebit/ bijten vergeefse pijn/ in mijn lippen" (Oosterhuis 1973:66). Reve wordt door Anbeek alleen in verband gebracht met de lichamelijkeheid in het proza van na de oorlog, maar in de analyse van zijn poëzie zullen we zien dat ze ook daarin een thema is en door Reve

gebruikt wordt om de relatie tussen religie en erotiek uit te drukken. Ook in de poëzie van Oosterhuis zien we de lichamelijkheid van de poëzie van de Vijftigers terug. Ton Anbeek besluit zijn hoofdstuk “Verstuivende adressen, poëzie tussen 1960 en 1985” als volgt: “Wie de ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog overziet, moet constateren dat er steeds minder sprake is van *bewegingen*” (256). De Vijftigers vormden nog wel een beweging, maar daarna is het lastig van bewegingen en stromingen te spreken. Wel is er sprake van een consensus aangaande poëzieopvattingen: “... het gedicht leidt een eigen leven los van de maker en de werkelijkheid, het roept een eigen wereld op die vervolgens weer wordt afgebroken” (255). Dit betekent niet dat poëzie geen inhoudelijke boodschap mag hebben, maar wel dat de inhoud niet zo nadrukkelijk aanwezig is dat een gedicht eerder een pamflet geworden is dan een gedicht met poëtisch taalgebruik. Bij de analyse van de poëzie van Oosterhuis zullen we zien dat de kritiek die onder meer Gerrit Komrij uit op Oosterhuis’ gedichten hier bij aansluit. Net als bij Otten en in mindere mate in het geval van Reve, is er sprake van wantrouwen vanuit literaire hoek op het religieuze karakter van hun poëzie. Het literaire veld is net als de samenleving gesecculariseerd, waardoor religieuze poëzie ook hier eerder met argwaan wordt bekeken. Als we Otten een plek geven in de ‘literatuurgeschiedenis’ dan zien we dat hij pas actief is als dichter na 1970. Men kan hem dus in de hierboven beschreven periode situeren, waarin veel kleine literaire stromingen ontstaan, die niet één tegenreactie vormen op een voorafgaande grote beweging.

2. Analyse

2.1 Introductie dichters

2.1.1 Willem Jan Otten

Willem Jan Otten (1951) is getrouwd met Vonne van de Meer die eveneens auteur is. Nadat zij zich in 1994 tot het rooms-katholieke geloof bekeerde, volgde Otten haar in 1999. Ottens geloof kenmerkt zich niet door absolute waarheden, strenge dogma's en regels, maar door veel abstracte en vage uitspraken. Dit past ook bij de twijfel die de seculiere maatschappij waarin Otten leeft, eigen is. Zijn geloof is daarmee moderner dan de "traditioneel christelijke leer" die tijdens de verzuiling veelal beleden werd (De Hart 74).

De machteloze mens Willem Jan Otten *kent* de onmachtige God niet na zijn bekering: hij is geen zekerweter geworden. Maar hij heeft wel de ervaring zelf *gekend te worden*. Dat is de essentie van zijn bekering: hij wordt gekend. (Nissen 71)

Ottens oeuvre bestaat uit essays, gedichten, maar hij schreef ook toneelstukken en romans. Hoewel Otten in zijn gedichten de neiging heeft zich voorzichtig en vaag uit te drukken, verdedigt hij zijn keuze voor het katholicisme fel in interviews en essays. *Het wonder van de losse olifanten* (1999) met de heldere ondertitel "een rede tot de ontwikkelden onder de verachters van de christelijke traditie" is hier een goed voorbeeld van. De poëzie van Otten na zijn bekering laat zich goed vanuit een christelijke invalshoek interpreteren, ondanks dat zijn poëzie op impliciete wijze naar het geloof verwijst.

2.1.2 Gerard Reve

Gerard Reve (1923-2006) groeide op een in communistisch gezin waar geen plaats was voor religie (Reve in *KB*). In 1966 bekeert hij zich tot het christendom en zijn boek *Moeder en Zoon* (1980) vertelt het verhaal daarover. In zijn werk toont Reve dat hij goed op de hoogte is van de taal van het rooms-katholicisme en ook zijn grote eerbied voor Maria komt in zijn gedichten naar voren. Met zijn bekering komt Reve openlijk uit voor zijn rooms-katholicisme, maar hij komt ook uit voor zijn homoseksualiteit en dat was in zijn tijd zeker niet gebruikelijk. Reve schreef voornamelijk romans, maar ook essays, brieven, een toneelstuk, gedichten en hij heeft als literator meegewerkt aan Bijbelvertalingen (Van Stralen 107). De gedichten vormen een klein deel van zijn oeuvre. Na zijn bekering, maar ook al tijdens zijn zoektocht naar religie, speelt het geloof een belangrijke rol in het leven van Reve. Veel van zijn gedichten hebben een religieuze lading die vrij expliciet naar voren komt. Ook

combineert hij de thema's 'geloof' en '(homo)seksualiteit', wat resulteert in opvallend innovatief taalgebruik. Het bekende 'Ezelproces' is een voorbeeld van kritiek vanuit christelijke hoek op de wijze waarop Reve seksualiteit en rooms-katholicisme combineert.⁴

2.1.3 Huub Oosterhuis

Huub Oosterhuis (1933) is geboren in een katholiek gezin en ging naar het enige katholieke gymnasium voor jongens in Amsterdam dat onder leiding van de jezuïetenorde viel (Van Dijk 40). Daar werd Oosterhuis tot het priesterschap "geroepen" (53). Naast zijn rol als priester heeft Oosterhuis een belangrijke bijdrage geleverd aan de vernieuwing van de liturgie van kerkdiensten. Al tijdens zijn opleiding tot priester bleek dat hij zich niet zomaar voegde naar alle regels en opvattingen van de jezuïetenorde; met name het celibaat stelde hij ter discussie (137). In 1969 werd hij uit deze orde ontslagen (178). Oosterhuis schreef naast gedichten ook liederen voor de liturgie, brieven en toespraken. In het werk van Oosterhuis is religie een dominant thema; veel van zijn werk is geschreven vanuit religieuze beginselen of met een religieus doel. Doordat zijn werk zo duidelijk een religieuze boodschap heeft, wordt het literaire gehalte door sommige andere auteurs ter discussie gesteld. Ik kom hier bij de analyse van zijn werk op terug.

2.2 Poëzie-analyse

Deze analyse bekijkt per dichter wat er opvalt bij het bestuderen van zijn poëzie, waarna een uitgebreidere interpretatie van een of meer gedichten volgt.⁵ Ik zal de poëzie van de dichters analyseren op christelijke aspecten, dat wil zeggen het begrip 'geloof' daaruit destilleren. Daarbij is het van belang in het achterhoofd te houden dat poëzie geen heldere uitspraken doet over het geloof zoals dat gebeurt in essays of theologische traktaten. De houding van de dichters ten opzichte van de Nederlandse postchristelijke samenleving die ik uit deze analyse opmaak, is dus gebaseerd op indirecte geloofsuitspraken die naar voren komen in hun poëzie.

2.2.1 Willem Jan Otten

Bij de poëzie van Otten valt een aantal zaken op. Allereerst de manier waarop hij geloven duidt. Het geloof, zoals dat naar voren komt in Ottens poëzie, heeft geen duidelijke definitie of kaders. Hij toont ons niet waar hij precies in gelooft, maar maakt ons zijn *wil* om te geloven duidelijk. De wil en de zoektocht zijn het geloof waar Otten over spreekt in zijn

⁴ Zie ook "God als Ezel" (Pam 2012) en "En God Zelf zou bij mij langs komen in de gedaante van een éénjarige, muisgrijze Ezel" (Bos 2006).

⁵ De gedichten waar ik langer bij stil sta, zijn te vinden in de bijlage. Ik verwijs naar deze gedichten door naar regelnummers te verwijzen. Naar andere gedichten verwijs ik met paginanummers.

poëzie (Van Stralen 123). Hoewel Otten openlijk heeft aangegeven zich tot het rooms-katholicisme bekeerd te hebben, is er van een duidelijk profiel van dit geloof geen sprake in zijn poëzie (123). De bewoordingen die Otten gebruikt zijn heel impliciet, er komen weinig expliciete Bijbelse termen of namen in zijn poëzie voor. Ook het woord ‘God’ of andere benamingen voor God zijn vrijwel afwezig. Bart Vervaeck verwoordt dit in zijn bespreking van Ottens werk als volgt: “... de naam van God [valt niet] ... hij [blijft] letterlijk de afwezige in Ottens poëzie” (211). Door deze afwezigheid en de impliciet, gelaagde formuleringen verdraagt Ottens poëzie ook niet-christelijke interpretaties.⁶ Net als in veel andere bundels van Otten is water een belangrijk thema in de bundel *Eindaugustuswind* (1998) (Werkman en Otten 15). Dit zien we ook terug in het gedicht ‘Bwa-pl’, waar het woord ‘water’ zelfs vier keer wordt genoemd.⁷ Verder spreekt Otten hier over het “Randmeer” en over een “druipend bos” (3-4). Otten heeft zelf aangegeven dat zijn gedichten een “christelijke binnenwereld” hebben gekregen na zijn bekering (Spruyt: 1999:92). Door het thema ‘water’ op religieuze wijze betekenis te geven, ontvouwt die “binnenwereld” zich ook in dit gedicht. In ‘bwa-pl’ is een tocht gemaakt die uitkomt bij een meer, er wordt een hand op een hoofd gelegd waarbij drie keer het woord “water” wordt uitgesproken en daarna zegt de ‘jij’ twee keer het woord “bwa-pl” (10-14). In zijn bespreking van *Eindaugustuswind* interpreteert Vervaeck het thema ‘water’ als “de onvermijdelijkheid van ons vluchtige bestaan” (209). Volgens Vervaeck “ziet de mens” in *Eindaugustuswind* “het water als een grens naar de andere zijde, de geheimzinnige overkant lokt omdat hij alles belooft, inclusief de ontraadseling van het geheim” (210). Otten is een van die mensen en ook al wil hij graag de overkant bereiken, “hij erkent dat die altijd overkant moet blijven” (210). Ik sluit mij grotendeels aan bij Vervaecks interpretatie, maar ik wil een stap verder gaan door het water niet alleen als “de onvermijdelijkheid van ons vluchtige bestaan” te zien, maar ook als de *wil* om te geloven, zoals Otten zijn geloof omschrijft (Van Stralen 123). Het water staat immers voor de zoektocht tijdens ons vluchtige leven naar wat geloven is. De aankomst bij het “Randmeer” wordt vervolgens vergeleken met een slapende die haar ogen opent en ons (de ‘jij’ en ‘ik’) kent (3-4). Dit sluit aan bij wat Vervaeck schrijft over Ottens overtuiging: “Otten [lijkt] er nu van overtuigd dat alleen een blinde vasthoudt aan de vrijheid. Wie niet gelooft, wordt

⁶ Maarten Doorman erkent in “Dakraam in de hemel. Gedichten van Willem Jan Otten” de religiositeit in Ottens gedichten. Echter, wanneer hij in een paar zinnen het gedicht ‘bwa-pl’ bespreekt, noemt hij naast christelijke elementen, ook de rol van het “zoontje” (16) die hij als Ottens zoontje ziet (Doorman 1998). Dit is een voorbeeld van een niet-religieus aspect van Ottens poëzie, zijn poëzie verdraagt ook (gedeeltelijk) niet-religieuze interpretaties.

⁷ Zie bijlage.

expliciet dan vroeger beschouwd als iemand die niet wil zien” (211). Als je aangekomen bent bij het water van het “Randmeer”, dan ben je aangekomen bij het willen geloven, de bereidheid om gelokt te worden door wat de overkant je kan brengen: je ogen zijn voor het geloof geopend. De hand op de schedel en het uitspreken van “water” kunnen we interpreteren als een doop (10-13). Dat de gedoopte vervolgens twee keer “bwa-pl” zegt, kan betekenen dat als je gedoopt of bekeerd bent, je daarmee niet het geloof echt doorgrondt of gevonden hebt. Je bent dan wel bekeerd tot het geloof, aangekomen bij het Randmeer, maar het begrijpen van het woord ‘water’ lukt nog niet en wordt uitgesproken als “bwa-pl” (14). Er is nog steeds sprake van een zoektocht, namelijk het zoeken naar woorden die het geloof kunnen duiden. Dit zoeken naar woorden is kenmerkend voor Ottens poëzie, omdat hij ervan overtuigd is dat poëzie geschikt is voor het uitdrukken van zaken die we niet snappen: “Poëzie is voor Otten de epifanie of emanatie van het verborgene, dat niet bewijsbaar of definieerbaar is, maar voor ontvankelijken wel invoelbaar” (Spruyt 2001:92). Wat deze interpretatie van het gedicht ook goed laat zien, is de afwezigheid van expliciet religieuze termen die kenmerkend is voor zijn poëzie. Alleen de hoofdletter van “Randmeer” kan met enige moeite als zodanig beschouwd worden.

De hierboven beschreven christelijke focus bij het interpreteren kunnen we ook richten op het gedicht met de gelijknamige titel van deze bundel.⁸ Dit gedicht heeft drie delen. In de eerste strofe klimt de ‘ik’ de duinen op waarachter de zee zich bevindt. De tweede strofe beschrijft de zee die de ‘ik’ ziet. De derde strofe ontvouwt een tegenstelling tussen het aardse (“een sparrebos,” “een kuil,” “takken”) met daarboven het heelal (“sterrenwak,” “uitspansel”) waaronder de ‘ik’ gaat liggen en wat hem doet denken aan hoe hij vroeger ook buiten lag en naar de sterrenhemel keek (12, 14-16). In de vierde strofe volgt dan een overdenking van de ‘ik’, liggend op de grond in “een kuil” (15). De ‘ik’ vertelt in de laatste strofe over zijn relatie met de ‘u’ die hij aanspreekt, een relatie die bestaat uit spreken en zwijgen. Het zwijgen klinkt “naar de stilte in een bladstil bos / nadat er ’s nachts uit een tent / een kind geroepen heeft” (25-27). De drie delen van dit gedicht geven een beeld van de ‘ik’ die de duinen op klimt, de zee ziet, deze hoort ruisen “als het dak / van een sparrebos bij nacht bij eindaugustuswind” en nadenkt over het leven liggend in “een kuil” (11-12). Net als in “bwa-pl” is in dit gedicht sprake van water, namelijk de zee. Ook de zee kunnen we als metafoor voor “de onvermijdelijkheid van ons vluchtige bestaan” of de wil om te geloven interpreteren

⁸ Zie bijlage.

(Vervaeck 209). Ter illustratie een paar regels uit de eerste strofe waarbij ik achter woorden die slaan op de zee het woord ‘geloof’ heb geplaatst:⁹

Dan nog wacht mij zo lang ik leef
 En zwaarder kortademiger elk jaar
 Mijzelf het duin op hijs: de zee, de zee [geloof].

Steeds onmiskenbaarder is zij [geloof] dan voorzien,
 steeds meer de meesteres die onderwijst
 dat niets mij wacht, niets, heus, heus.

Probeer het maar, zegt zij [het geloof], en denk je
 vrij, de duinen op en daarna nergens mij. (3-10)

De derde strofe begint met de regel: “Er is een omdat en het ruist als het dak / van een sparrebos” (11-12). Het ruisen van “een omdat” wordt vergeleken met het ruisen van de wind door de bomen, in dit geval “een sparrebos”, maar het werkwoord ruisen past ook goed bij het geluid dat de zee maakt wanneer haar golven het strand op spoelen. Vanuit de zee, vanuit ons vluchtige bestaan en vanuit de wil om te geloven ruist “een omdat” dat de ‘ik’ hoort en waar hij naar luistert en over nadenkt terwijl hij ligt in “een kuil” (15). De vierde strofe vertaalt het ruisende “omdat” op verschillende manieren die leiden tot de conclusie: “daarom ben ik vrij” (16-21). De ‘ik’ kan zichzelf niet langer “als pogend ... bevatten”, hij geeft het ‘begrijpen’ op waardoor hij troost kan vinden in de vrijheid die het geloof hem biedt (Rovers 169). Dit wordt ook duidelijk in de laatste strofe. Daar kunnen we de “u” waartoe de ‘ik’ zich “zo luid” richt wellicht met God associëren (22). De ‘ik’ twijfelt niet aan het bestaan van God zolang die tot hem blijft zwijgen (28-30). In dat zwijgen hoort de ‘ik’ de vrijheid die hem door God gegeven wordt, om te geloven zoals hij dat wil (30-31). De gedichten ‘Bwa-pl’ en ‘Eindaugustuswind’ kunnen goed op christelijke wijze geïnterpreteerd worden. Er kan een religieuze lading uit de gedichten gedestilleerd worden die past bij Ottens werk als “rechtvaardiging van een breed en vaag christelijk wereldbeeld” (Van Stralen 123). Otten is niet in al zijn bundels zo impliciet en abstract over zijn geloof als in *Eindaugustuswind*. In latere bundels, waaronder *Gerichte gedichten* (2011), zijn gedichten te vinden waarin expliciet naar de Bijbel verwezen wordt,

⁹ Met ‘geloof’ bedoel ik dus zowel “de onvermijdelijkheid van ons vluchtige bestaan” als de wil om te geloven, zoals ik eerder in de analyse heb uitgelegd (Vervaeck 209).

waardoor de gedichten moeilijker op niet-religieuze wijze geïnterpreteerd kunnen worden.¹⁰ Een voorbeeld is het gedicht dat gaat over de bekering van Saulus.¹¹ In dit gedicht worden twee personen uit de Bijbel bij naam genoemd, namelijk Saulus (niet Paulus) en Ananias. Het gedicht heeft 5 strofen van verschillende lengte en opbouw en vertelt over de bekering van Saulus, zoals beschreven in *Handelingen* 9:8-18. Het is opmerkelijk dat hier zo expliciet over een Bijbelse geschiedenis geschreven wordt door Otten, want “telkens weer wijst hij erop dat geloofszaken alleen vanuit een symbolisch perspectief betekenis kunnen krijgen” (Van Stralen 124). In zijn essays spreekt Otten zich veel explicieter uit over het geloof. De ondertitel (“een rede tot de ontwikkelden onder de verachters van de christelijke traditie”) van *Het wonder van de losse olifanten* (2000) spreekt tegenstanders van het geloof aan, waar Otten zich als gelovige tegenover positioneert (Van Stralen 125). Wie op zoek gaat naar recensies en besprekingen van Ottens poëzie vindt zowel positieve als negatieve geluiden. Hoewel er ook negatieve besprekingen van Otten verschenen vóór hij zich bekeerde, lijkt deze negatieve kritiek toe te nemen na zijn openlijke bekering.¹² Een greep uit deze negatieve kritiek is een artikel in het *NRC Handelsblad* waar Maarten Doorman het volgende schrijft:

Hoewel ik een hardvochtig atheïst ben, heb ik geen enkel bezwaar tegen godsdienst in de poëzie. Het gaat om taal en wat je met woorden kunt uitrichten. Poëzie kan alles tot onderwerp hebben en in beginsel alle middelen. Alleen valt aan gedichten, die gevonden hebben wat er is, of niet is, niet veel te beleven. Daarom is religieus geïnspireerde poëzie zo moeilijk. En daarom stelt een aantal nieuwe gedichten van Otten teleur. (Doorman 1998)

Zoals al eerder besproken in deze scriptie heerst vanuit het literaire veld wantrouwen tegenover religieuze poëzie vanaf de secularisatie in de Nederlandse samenleving. Dit citaat is hier een goed voorbeeld van. Met de zin “Alleen valt aan gedichten, die gevonden hebben wat er is, of niet is, niet veel te beleven” beschrijft Doorman een houding die vaker terugkomt in de negatieve kritieken over Ottens oeuvre na zijn bekering. Rudy Kousbroek bijvoorbeeld, spreekt over de “karakteristieke pretentie een antwoord op alle problemen te hebben” van

¹⁰ Meer voorbeelden uit *Gerichte Gedichten* (2011): “kijk maar in uw handpalm na” (19), wat een verwijzing naar *Jesaja* 49:16 kan zijn, “zie ook Job, / zie zeker ook uw zoon/ alles heeft hij zullen weten/ van uw wil, daglichtloos/ Gethsemane” (19), “Eva” (23), “Eden” (24), “Niet te tutoyeren bent u: Heer” (44). Voorbeelden uit *Welkom* (2008): “Eden” (61).

¹¹ Zie bijlage.

¹² Negatieve kritiek vóór zijn bekering werd onder anderen geuit door Aad Nuis in “Kroniek. De inhoud van het sigarenkastje” (Nuis: 1977). Voor negatieve kritiek ná zijn bekering zie Kousbroek (2000), Kuitert (2000).

religieuze poëzie (Kousbroek 1997).¹³

Als we ons beperken tot de poëzie die deze scriptie behandelt, dan verdraagt deze poëzie de interpretatie van een min of meer christelijk wereldbeeld dat soms expliciet, maar vaker impliciet naar voren komt. Door zijn uitspraken in interviews en essays en met name de lezing *Het wonder van de losse olifanten*, positioneert Otten zich als christelijk schrijver waardoor de impliciete bewoordingen van zijn poëzie meer overtuigend als christelijk geïnterpreteerd kunnen worden. Doordat er geen duidelijk, maar een vaag en abstract geloof uit zijn poëzie naar voren komt, kunnen we Otten echter geen traditioneel christelijke dichter noemen (Spruyt 2001: 93). Zijn katholicisme past goed bij de veranderingen die deze godsdienst heeft doorgemaakt toen Nederland de transitie van een christelijke naar een postchristelijke samenleving maakte: “De traditioneel christelijke leer van de verrijzenis en opstanding speelt nog wel bij protestanten, maar bij katholieken nauwelijks een rol” (De Hart 74). Hoewel uit zijn poëzie niet een duidelijk katholiek geloof spreekt, weten we dat Otten zich daar wel toe heeft bekeerd. Dat we weinig van de traditionele christelijke leer terugvinden in zijn poëzie past bij het katholicisme in de huidige postchristelijke samenleving en ook bij het genre poëzie. De poëzie die verschenen is na zijn bekering, krijgt vaker negatieve kritiek, wat te verklaren is door de wantrouwende houding die we tegenwoordig zien in het seculier literaire veld ten opzichte van religieuze poëzie.

2.2.2 Gerard Reve

Bij het interpreteren van de poëzie van Reve moeten we anders te werk gaan dan bij die van Otten. Waar we bij Otten weinig expliciet religieuze termen tegenkomen, zijn deze bij Reve veelvuldig aanwezig. Het gebruik van hoofdletters duidt hierop, want Reve gebruikt deze namelijk alleen als een woord naar God, Maria of Jezus verwijst. Doordat hij naast God en Jezus ook dominant naar Maria verwijst, profileert Reve zich niet alleen als gelovige, maar ook duidelijk als rooms-katholiek. Reves godsbeeld “is opgebouwd uit karakteristieken die zich op het vlak der logica niét met elkaar verdragen: Heerser en Onderworpene, Meester en Slaaf, Almachtig en Weerloos, Liefdevol en Schuldig” (Reitsma 430). Poëzie is een kunstvorm waarin symboliek erg belangrijk is en in poëzie kunnen tegenstrijdigheden naast elkaar bestaan (430). Reves poëzie en zijn gebruik van religieuze termen kunnen we zien als een poging de tegenstrijdigheden van zijn godsbeeld onder woorden te brengen.

Reve laat in zijn poëzie zien dat hij op de hoogte is van de taal van het rooms-katholicisme en de Bijbel. Allereerst doet hij dit door zijn Bijbelkennis te tonen door middel

¹³ Zie ook “Dit zijn pijnlijke regels.” (Gerbrandy 2001).

van verwijzingen. Verwijzingen naar de Bijbel gaan over belangrijke passages, maar ook over passages die niet elke lezer zal kennen. In het gedicht ‘Het is maar net zoals je het bekijkt’ schrijft Reve “dat ik slechts gras ben, en dat is ook zo”, een verwijzing naar diverse Bijbelverzen (Reve 42).¹⁴ Ten tweede hebben sommige gedichten de vorm en taal van een gebed of aanhef, zoals in het korte gedicht ‘Aan de Maagd, vierde Persoon Gods’, waar hij zich tot Maria richt:¹⁵

Gij, Die niet veel gesproken hebt,
 maar alles in Uw hart bewaart –
 U groet en troost ik, lieve Moeder,
 Gezegende. (37)

Naast zijn duidelijke profilering als rooms-katholiek valt ook de wijze waarop Reve christelijke thema's met erotiek, dronkenschap of homoseksualiteit combineert op. Het gedicht ‘Sacrament’ is hier een goed voorbeeld van.¹⁶ Dit gedicht beschrijft Maria die “in het veld Zich ontblootte en Zich gaf” aan “een jonge Soldaat” (3-4). Dat het over Maria gaat, valt op te maken uit met name de tweede zin waarin gesproken wordt over de “Moeder van God, altijd Maagd” (2). In dit gedicht zijn de thema's ‘religie’ en ‘seksualiteit’ met elkaar verweven. Ook in het gedicht ‘De voetjes van de vloer’ wordt religie op opmerkelijke wijze gecombineerd.¹⁷ Dit gedicht beschrijft namelijk hoe een “beschonken” God steeds “driester” in het rondspringt als hij een gedicht leest “dat Hem recht doet in Zijn lijden” (3-10). Reve deinst er niet voor terug God af te beelden als “beschonken” waarmee God als spiegelbeeld van zijn eigen ‘ik’ gezien kan worden.¹⁸ Ook combineert hij in dit gedicht, zijn homoseksualiteit met zijn rooms-katholicisme: “Hij [God] zingt: ‘Hopla. Een roomse homo heeft voor Mij/ één gedicht geschreven dat Mij recht doet.’” (5-6) Door het rooms-katholicisme te combineren met voor sommigen tegendraadse thema's doorbreekt Reve de grenzen van de taal van het rooms-katholicisme. Hij rekt het taalregister van het geloof waartoe hij bekeerd is als het ware op. Dit doet hij ook door naast zijn openlijke bekering, ook openlijk uit te komen voor zijn homoseksualiteit en deze geaardheid te praktiseren, iets wat – zeker destijds – niet gewoon gevonden of zelfs geaccepteerd werd in de rooms-katholieke

¹⁴ Bijvoorbeeld: Psalmen 90:5, Psalmen 102:5, Psalmen 103:15, Jesaja 40:6, Jesaja 51:12.

¹⁵ Andere voorbeelden zijn ‘Hymne voor M.’, ‘Boetpsalm’ en ‘Oefening van berouw’ (Reve 1986:64, 65, 109-11).

¹⁶ Zie bijlage.

¹⁷ Zie bijlage.

¹⁸ Reve had zelf een drankprobleem (Van Stralen 116).

kerk (Van Stralen 109). Reve schreef zijn gedichten aan het begin en tijdens de transitie van de samenleving van christelijk naar postchristelijk. Het oprekken van het taalregister en het doorbreken en niet onderschrijven van de traditionele katholieke leer hebben bijgedragen aan het initiëren van die transitie.

Als we kijken naar de kritiek die Reve krijgt op zijn werk voor en na zijn bekering, dan wordt ook zijn religieus schrijven, net als in het geval van Otten, veroordeeld. Tegelijkertijd is er lof voor de innovatieve wijze waarop hij religiositeit verwoordt in zijn werk.¹⁹ Zo wordt zijn rooms-katholicisme gezien als spot of ziet men het religieuze aspect als onderdeel van de gelaagdheid van zijn werk (Oversteegen 236).²⁰ Reve bekeert zich tot het rooms-katholicisme, maar onthoudt zich tegelijkertijd niet van flinke kritiek op diezelfde kerk en hij belijdt vooral een eigenzinnig geloof (Van Stralen 111, 115). Reve lijkt zich vaak af te zetten tegen kringen waarin hij zich bevindt en positioneert zich “als een eenling die tegen de oppositie van zijn omgeving vecht, een tendens die zich later nog vele malen in zijn werk en leven zal herhalen” (113). In zijn wijze van geloven legt hij relaties met erotiek en homoseksualiteit, waardoor hij kan rekenen op negatieve kritiek vanuit religieuze kringen (108).

2.2.3 Huub Oosterhuis

Oosterhuis is niet zoals Reve en Otten op latere leeftijd bekeerd tot het catholicisme. Hij is geen dichter zonder ook gelovige te zijn en dit is duidelijk terug te zien in zijn poëzie. Een groot deel van zijn oeuvre staat in dienst van christelijke doeleinden: gedichten voor trouwdiensten en begrafenissen, liederen voor kerkdiensten en preken geschreven als priester.²¹ De bundels die ik bestudeerd heb, bevatten gedichten die daar niet expliciet voor bedoeld zijn. Desalniettemin is het niet moeilijk een groot gedeelte van de poëzie van die bundels op christelijke wijze te interpreteren. Als voorbeeld het gedicht ‘Zondag’ uit *Wie Bestaat* (2008), een van de nieuwere bundels van Oosterhuis.²² Dit gedicht bestaat uit dertien korte versregels die samen drie zinnen vormen. In de eerste strofe “gleed” de ‘ik’ naar de plek waar hij “de woorden zou geven” (3-6). Dit zou de reis van Oosterhuis naar een dienst waar hij een preek gaat geven, kunnen zijn. Over de preek en dienst zelf wordt niets verteld en in de tweede strofe keren alle “gekomenen huiswaarts” (8). De laatste strofe beschrijft de weg

¹⁹ Zie bijvoorbeeld Andriese (1967). Voor meer besprekingen, zowel positief als negatief, vergelijk Reitsema (1982), Goedegebuure (1989), Raat (2000).

²⁰ Ook Frank van Herk en Martin van Kesteren vragen zich dit af: “meent hij het nou of niet?” (1983).

²¹ Onder andere *Verzameld Liedboek* (2004), *150 Psalmen vrij* (2013), *Hier aanwezig, een leerdicht over Jezus van Nazaret* (2014).

²² Zie bijlage.

terug “naar de spelonk waar ik de woorden ontvang”, wat zou kunnen staan voor een gebed of voor een andere plek waar de ‘ik’ bezig is met het ontvangen van woorden van God om die door te geven (11-13). Wat opvalt zijn de “ronde wielen” in de eerste strofe en de “vierkante” waarmee de ‘ik’ komt en gaat (1,9). Dit zouden we kunnen interpreteren als de moeite die het kost om woorden over te brengen of de leegte die de ‘ik’ voelt als hij gesproken heeft. In ‘Zondag’ ontvouwt zich een christelijke interpretatie die we in veel van het werk van Oosterhuis tegenkomen.

Oosterhuis heeft veel kritiek te verduren gehad vanuit literaire kringen, onder meer van Gerrit Komrij. In zijn *Papieren tijgers* (1980) noemt hij Oosterhuis “de copywriter van de Firma Christus & Co” (130). Dat Komrij niets moet hebben van de religieuze lading van de poëzie van Oosterhuis blijkt wanneer hij stelt dat “de religieuze terreur in staat [is] zich te vermommen als de meest nobele guerrillastrijder” (134). Hij heeft ook veel kritiek op de manier waarop Oosterhuis zich als tolerant profileert:

Tolerantie is de leus, die men u toeroept. Zodra iemand een wankel bezit te verdedigen heeft, aandelen, obligaties, goudstaven of geloof, komt hij aandragen met tolerantie. Verdraagzaamheid is de reddingsboei van zwakke hersens. Wij doen daar niet aan mee. (131)

De tolerantie waar Komrij het hier over heeft, komt ook naar voren in ‘Godsdienst, liefde en zingen’, een gedicht in Oosterhuis’ bundel *Gedroomde God* (1983), dat hij uitbracht na het verschijnen van Komrij’s kritiek.²³ Dit gedicht begint met een lange opsomming van alles waar Oosterhuis niets op tegen heeft. Hij is niet tegen “geloven in sterrestanden”, tegen “het horen van oerklap en kosmisch geruis” of tegen “stemmen uit het hiernamaals” (5-10). Vervolgens omschrijft hij hoe mooi de liefde en samen zingen is, wat goed past bij het grote repertoire aan liederen dat hij geschreven heeft. Dan komt hij nogmaals terug op het “niets is tegen”, maar in de zevende strofe volgt de boodschap waar Oosterhuis op aanstuurt en wat tekenend is voor veel van zijn poëzie: “Maar soms komt een woord tussen jou en je eigen” (28). Met “een woord” bedoelt Oosterhuis waarschijnlijk Gods woord en dat blijkt ook wanneer hij vertelt over drie wijzen die een ster in de hemel volgden en “vonden wat zij niet hadden gezocht” (40; *Mattheüs 2*). De eerste zes strofes van het gedicht staan in het teken van het toewerken naar een omslag in de inhoud van het gedicht dat pleit voor het christelijk geloof. In dit gedicht lijkt de poëtische vorm vooral gebruikt te zijn om een christelijke

²³ Zie bijlage.

boodschap over te brengen. Zoals Kousbroek en Doorman kritiek hebben geuit op de poëzie van Otten, zo zien we dat ook Komrij moeite heeft met gedichten van Oosterhuis die de “karakteristieke pretentie een antwoord op alle problemen te hebben” uitdragen (Kousbroek 1997) en op de wijze waarop Oosterhuis de christelijke inhoud van zijn gedichten nadrukkelijk op de lezer probeert over te brengen.

Naast negatieve kritiek zijn er ook positieve geluiden over het werk van Oosterhuis, maar beide benaderingen laten volgens Van Dijk zien “hoe sterk de scheiding in de Nederlandse letteren is tussen seculiere en religieuze poëzie” (Van Dijk 245).²⁴ Deze scheiding laat opnieuw het wantrouwen zien dat ten opzichte van religieuze poëzie sinds de opkomst van de seculiere samenleving bestaat. Bij Oosterhuis lijkt dit wantrouwen, meer dan bij Otten, te leiden tot de negatie van zijn poëzie door critici.²⁵ Dat Oosterhuis altijd gelovig is geweest voedt het wantrouwen vanuit literaire hoek nog meer, omdat dit nog nadrukkelijker een stempel drukt op de religiositeit van zijn gedichten. Hoewel het werk van Otten en Reve ook met wantrouwen wordt bekeken door hun bekering tot het rooms-katholicisme, lijken zij toch een plek in het literaire veld te hebben verworven. Het toegekend krijgen van de P.C. Hooftprijs kunnen we hier als voorbeeld van zien (“Archief P.C. Hooftprijs”).²⁶ We zien dat wanneer Oosterhuis zijn geloof met het dichterschap combineert “lovende kritieken ... veelal in kranten en bladen met christelijke signatuur [stonden]” (Van Dijk 246). In het literaire veld heeft hij echter een andere positie in vergelijking met Otten en Reve. Ook al speelt bij deze laatste twee geloof ook een rol in hun poëzie, zij zijn vooral bekend als schrijver en niet als kerkelijk figuur of theoloog zoals Oosterhuis.

Toch heeft Oosterhuis naast lovende recensies ook veel kritiek gekregen vanuit religieuze kringen. Gedurende zijn opleiding tot priester en ook tijdens de uitoefening van het priesterschap heeft Oosterhuis veel zaken willen vernieuwen en veranderen binnen de jezuïetenorde. Een voorbeeld daarvan is de discussie over het celibaat, wat in zijn uittreden uit de jezuïetenorde resulteerde (Van Dijk 139). Het vernieuwen en het ter discussie stellen van regels en gebruiken van de jezuïeten kenmerken Oosterhuis. We zien bij hem de neiging mee

²⁴ Positieve of negatieve kritiek is te vinden in artikelen als “Huub Oosterhuis 1960-1980, schets van een ontwikkelingsproces” (Vis 1984) en “Recensie van ‘Die wij denken’ van Huub Oosterhuis” (Van de Glind 2017).

²⁵ Ik wil hiermee niet beweren dat de poëzie van Oosterhuis in het geheel niet besproken is; voorbeelden hiervan heb ik gegeven in voetnoot 21. Wel wil ik hiermee aangeven dat de hoeveelheid recensies afkomstig uit bladen zonder christelijke signatuur gering is. In de *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren* bijvoorbeeld, zijn zeventien artikelen te vinden die werken van Oosterhuis bespreken. Het merendeel daarvan is oorspronkelijk gepubliceerd in christelijke literaire tijdschriften als *Streven* of *Roeping* (DBNL).

²⁶ Willem Jan Otten kreeg deze prijs in 2014 en Gerard Reve in 1969 (“Archief P.C. Hooftprijs”).

te gaan met de veranderingen die de samenleving doormaakt op het gebied van modernisering en secularisering. Dit stuit op weerstand vanuit “christelijk gelovig en kerks Nederland” dat “in nauwelijks 50 jaar tijd [is] gereduceerd tot een cognitieve minderheid onder de bevolking” (De Hart 121). Oosterhuis probeert het geloof actueel te maken door “de boodschap en traditie bij de tijd te brengen – qua theologie en liturgie” (De Hart 122). In zijn poëzie doet hij dit door het geloof vager te formuleren en minder expliciet te verwijzen naar kerkelijke thema’s of specifieke Bijbelteksten, hoewel de religieuze lading nog steeds duidelijk aanwezig is.²⁷ Zijn positie in het christelijke milieu heeft dus twee kanten. Enerzijds stuit Oosterhuis op veel weerstand door zijn vernieuwende visie op thema’s die voortkomen uit eeuwenoude tradities. Anderzijds is Oosterhuis door zijn vernieuwende ideeën wel bezig met de toekomst van het katholieke geloof, een moderner geloof zoals in de SCP-rapporten beschreven (De Hart 122).

Als we kijken naar de positie van Oosterhuis in de postchristelijke samenleving, dan is hij daarin een religieus dichter die probeert het geloven een ander accent te geven in de moderne samenleving. Binnen traditionele kringen wordt Oosterhuis gezien als vernieuwend, in het seculiere literaire veld wordt hij nog steeds als traditioneel christelijk gezien en niet zozeer als dichter, maar meer als kerkelijk figuur die christelijke teksten schrijft.

²⁷ Zoals in het gedicht “Wind waait u” (Oosterhuis 2008:36).

Conclusie

De hoofdvraag van deze scriptie was:

Hoe verhouden christelijke dichters zich tot de Nederlandse samenleving nu die de transitie van christelijk naar post-christelijk heeft doorgemaakt als we kijken naar het thema ‘geloof’ in hun poëzie?

Na een schets van enkele ontwikkelingen in de context van poëzie vanaf 1945 en aan de hand van een analyse van de poëzie van drie dichters kan ik uiteraard slechts een beperkt antwoord op de hoofdvraag geven. Voor een volledig antwoord is uitgebreider literair onderzoek nodig waarbij niet alleen naar poëzie, maar ook naar andere literaire genres wordt gekeken en meer literaire werken worden onderzocht.

De seculariserende Nederlandse samenleving vanaf 1960 en de ontkerkelijking die vanaf die tijd een sterke toename vertoont, hebben geleid tot de seculiere en postchristelijke samenleving die Nederland vandaag is. De rol van het christendom is niet langer dominant bij het vormen van een levensovertuiging. Wanneer dichters zich in meer of mindere mate als christelijk profileren, dan volgen hier reacties op vanuit religieuze en seculiere hoek.

De wijze waarop Otten, Reve en Oosterhuis religie gebruiken als thema in hun poëzie verschilt. Bij Otten zien we dat zijn geloof voornamelijk naar voren komt als de wil om te geloven en als de zoektocht naar het geloof. Kijken we naar *Eindaugustuswind* (1998) dan spreekt hieruit een vaag christelijk wereldbeeld, passend bij het genre poëzie en bij ‘believing without belonging’. Kijken we echter naar zijn latere bundel *Gerichte Gedichten* (2011) en zijn rede *Het wonder van de losse olifanten* (1999) dan lijkt er sprake van een duidelijker geloofsprofiel en positioneert Otten zich als gelovig dichter in een postchristelijke samenleving. Door zijn bekering tot het rooms-katholicisme verandert Reves positie in het seculier literaire veld, maar door het eigenzinnige geloof dat spreekt uit zijn poëzie plaatst hij zich tegelijkertijd ook buiten de traditioneel rooms-katholieke gemeenschap. Zijn innovatieve taalgebruik wordt gewaardeerd door literatoren, maar vaak afgekeurd binnen christelijke kringen. Doordat Oosterhuis vooral als gelovig man en kerkelijk figuur het room-katholicisme probeert te vernieuwen en te moderniseren en daarnaast zijn poëzie schrijft vanuit een duidelijke christelijke achtergrond, circuleert zijn poëzie voornamelijk binnen de christelijke gemeenschap en niet zozeer in het seculier literaire veld. Hierdoor positioneert Oosterhuis zich meer als gelovige dan als dichter in een postchristelijke samenleving.

Wat we op basis van de bovenstaande analyse kunnen concluderen is dat geen van de drie dichters vasthoudt aan bestaande kaders, maar op eigen wijze vormgeeft aan een

‘moderner’ geloof. Wat de SCP-rapporten suggereren en waar ik bij aan wil sluiten is dat we “in plaats van te verwijzen naar een – op termijn – volledig verdwijnen van religie” ons beter kunnen richten op een vorm van christendom “die beter verenigbaar [is] met het moderne leven” (Hart 122). Deze scriptie laat zien dat Otten, Reve en Oosterhuis dit elk op eigen wijze doen. De negatieve kritiek op de religiositeit in hun poëzie laat zien wat de houding van het Nederlandse literaire veld ten opzichte van religieuze poëzie is: een gereserveerde houding.

Bibliografie

Primaire bronnen

- Oosterhuis, Huub. *Herschreven gedichten*. Ambo, 1973.
- Oosterhuis, Huub. *Gedroomde God, nieuwe gedichten*. Ambo, 1983.
- Oosterhuis, Huub. *Wie bestaat, nieuwe gedichten*. Ten Have, 2008.
- Otten, Jan Willem. *Gerichte Gedichten*. Van Oorschot, 2011
- Otten, Willem Jan. *Welkom*. Van Oorschot, 2008:
- Otten, Willem Jan. *Eindaugustuswind*. Van Oorschot, 1998.
- Reve, Gerard. *Verzamelde Gedichten*. 1986. Ulysses, 2007

Secundaire bronnen

- Anbeek, Ton. *Geschiedenis van de literatuur in Nederland, 1885-1985*. De arbeiderspers, 1999. *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*, www.dbnl.org/tekst/anbe001gesc03_01/anbe001gesc03_01_0011.php.
- Andriessse, Peter. “De redeloze antwoorden van Gerard Kornelis van het Reve.” *Tirade*, jaargang 11, nr. 132, 1967, 623 – 627. *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*, www.dbnl.org/tekst/_tir001196701_01/_tir001196701_01_0088.php. Geraadpleegd 02-02-18.
- Becker, Jos en Joep de Hart. *Godsdienstige veranderingen in Nederland*. Sociaal en Cultureel Planbureau, 2006, www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2006/Godsdienstige_verandering_en_in_Nederland.
- Bos, David. “En God Zelf zou bij mij langs komen in de gedaante van een éénjarige, muisgrijze Ezel.” *Trouw*, feb. 2006, www.trouw.nl/home/en-god-zelf-zou-bij-mij-langs-komen-in-de-gedaante-van-een-eejarige-muisgrijze-ezel~ab6c84c3/. Geraadpleegd 28-01-18.

- Dijk, Marc van. *De paus van Amsterdam. Biografie van Huub Oosterhuis*. Atlas contact, 2013.
- Doorman, Maarten. "Een dakraam in de hemel. Gedichten van Willem Jan Otten." *NRC*, dec. 1998, www.nrc.nl/nieuws/1998/12/04/een-dakraam-in-de-hemel-gedichten-van-willem-jan-otten-7425934-a589707. Geraadpleegd 01-02-18.
- Ekkers, Remco. "Willem Jan Otten. Missen op het eerste gezicht." *Poëziekrant*, jaargang 18, nr. 4, 1994, 25 – 26. *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*, www.dbnl.org/tekst/_poe007199401_01/_poe007199401_01_0090.php. Geraadpleegd 01-02-18.
- "Gerard Reve (1923-2006)." *Koninklijke Bibliotheek*, www.kb.nl/themas/nederlandse-literatuur-en-taal/schrijversalfabet/gerard-reve-1923-2006. Geraadpleegd 26-01-18.
- Gerbrandy, Piet. "Dit zijn pijnlijke regels." *De Groene Amsterdammer*, sept. 2011, www.groene.nl/artikel/dit-zijn-pijnlijke-regels. Geraadpleegd 02-02-18.
- Glind, Dirk van de. "Recensie van 'Die wij denken' van Huub Oosterhuis." *NieuwWij*, dec. 2017, www.nieuwwij.nl/opinie/recensie-denken-huub-oosterhuis/. Geraadpleegd 28-01-18.
- Gillaerts, Paul. "Alles is nog maar woord. Over de poëzie van Huub Oosterhuis." *Ons Erfdeel* jaargang 40, nr. 2, 1997, 276 -278. *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*, www.dbnl.org/tekst/_ons003199701_01/_ons003199701_01_0052.php. Geraadpleegd 26-01-18.
- Goedegebuure, Jaap. "Uit diepten heb ik geroepen (over de poëzie van Gerard Reve)." *Tirade*, jaargang 33, nr. 320, 1989, 16 – 31. *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*, www.dbnl.org/tekst/_tir001198901_01/_tir001198901_01_0003.php. Geraadpleegd 02-02-18.
- Hart, Joep de. *Geloven binnen en buiten verband, godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*. Sociaal en Cultureel Planbureau, 2014, www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2014/Geloven_binnen_en_buiten_verband.

Field Code Changed

Herk, Frank van en Martin van Kesteren. “Er moet een god zijn (want zo iets kan men onmogelijk zelf bedenken).” Een onderzoek naar de religie in het werk van Gerard Reve.” *Tirade*, jaargang 27, nr. 289, 1983, 666 – 704. *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*,
www.dbnl.org/tekst/_tir001198301_01/_tir001198301_01_0060.php. Geraadpleegd 02-02-18.

“Huib Oosterhuis.” *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*,
dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=oost019. Geraadpleegd 02-02-18.

Kousbroek, Rudy, “Een modekwestie. Rationeel scepticisme en het geloof”. *NRC Handelsblad*, jan. 1997, www.nrc.nl/nieuws/1997/01/10/een-modekwestie-rationeel-scepticisme-en-het-geloof-10447806-a1194051. Geraadpleegd 01-02-18.

---. “Het vertrouwen op waarheid.” *NRC Handelsblad*, maart 2000,
www.nrc.nl/nieuws/2000/03/17/het-vertouwen-op-waarheid-10451681-a1069212.
 Geraadpleegd 02-02-18.

Komrij, Gerrit. “De meestgelezen dichter van Nederland.” *Papieren Tijgers*. De Arbeiderspers, 1980, 129 – 136. *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*,
www.dbnl.org/tekst/komr001papi01_01/komr001papi01_01_0018.php#18

Kuitert, H.M. “De warmte van een uitgebrande krater.” *NRC Handelsblad*, feb. 2000,
www.nrc.nl/nieuws/2000/02/18/de-warmte-van-een-uitgebrande-krater-7482896-a173967. Geraadpleegd 02-02-18.

Nissen, Peter. “Nog nooit zo vrij gevoeld. Willem Jan Otten en zijn keuze voor het katholicisme.” *Het leven volgens Willem Jan Otten. Redenen van het hart*, red. Johan Goud, Klement, 2013, p. 57 – 72.

Nuis, Aad. “Kroniek. De inhoud van het sigarenkistje.” *Tirade*, jaargang 21, nrs. 221-231, 1977, 234 – 252. *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*,
www.dbnl.org/tekst/_tir001197701_01/_tir001197701_01_0031.php. Geraadpleegd 01-02-18.

Oversteegen, J.J. “Gerard Kornelis Franciscus van het Reve: Eens christens reize naar de eeuwigheid.” *Literair lustrum. Een overzicht van vijf jaar Nederlandse literatuur 1961-1966*, red. Fens, Jessurun d'Oliveira en Oversteegen, Polak & Van Genneep,

1967, 225 – 241. *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*,
www.dbnl.org/tekst/fens001lite01_01/fens001lite01_01_0012.php. Geraadpleegd
 02-02- 18.

Pam, Max. “God als ezel.” *HP/De Tijd*, feb. 2012, www.hpdetijd.nl/2012-02-17/god-als-ezel/.
 Geraadpleegd 28-01-18.

Raat, G.F.H. “Een passend eerbetoon aan een groot schrijverschap.” *Ons Erfdeel*, jaargang 43,
 nr. 2, 2000, 267 – 269. *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*,
www.dbnl.org/tekst/_ons003200001_01/_ons003200001_01_0050.php. Geraadpleegd
 02-02- 18.

Reitsma, Anneke. “‘Nu weet ik wie gij zijt’ ... Over de poëzie van Gerard Reve.” *Ons Erfdeel*,
 jaargang 25, nr. 3, 1982, 428 – 431. *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse
 Letteren*,
www.dbnl.org/tekst/_ons003198201_01/_ons003198201_01_0087.php#section-91-8.
 Geraadpleegd 02-02-18.

Rigney, Ann en Kiene Brillenburg Wurth. *Het Leven van Teksten. Een inleiding tot de
 Literatuurwetenschap*. Amsterdam UP, 2006.

Rovers, Daniël. “De letterpiloot. Over het oeuvre van Willem Jan Otten.” *Dietsche Warande
 en Belfort* jaargang 153, nr. 1, 2008, 165 – 173. *Digitale Bibliotheek voor de
 Nederlandse Letteren*,
dbnl.org/tekst/_die004200801_01/_die004200801_01_0020.php. Geraadpleegd 31-01-
 18.

Ruiter, Frans en Wilbert Smulders. *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. De
 Arbeiderspers, Amsterdam / Antwerpen 1996. *Digitale Bibliotheek voor de
 Nederlandse Letteren*, www.dbnl.org/tekst/ruit004lite02_01/.

“secularism.” *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church* (3 ed.) Oxford UP,
 2014. *Oxford Reference*,
[www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199659623.001.0001/acref-
 9780199659623-e-5228?rskey=eNaAAM&result=5310](http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199659623.001.0001/acref-9780199659623-e-5228?rskey=eNaAAM&result=5310).

“secularization.” *A Dictionary of Contemporary World History* (4 ed.) Oxford UP, 2016.
Oxford Reference,

www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780191802997.001.0001/acref-9780191802997-e-2109?rskey=Pc7N5h&result=6.

Field Code Changed

Spruyt, Bart Jan. "Van buiten, van boven." *Liter*, jaargang 4, nr. 16, 2001, 90 – 94. *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*, dbnl.org/tekst/_lit006200101_01/_lit006200101_01_0015.php. Geraadpleegd 31-01-18.

---. "Helder dit niet op." *Reformatorsch Dagblad*, nov. 1999, 13. *Digibron*, www.digibron.nl/search/detail/012dde233655326b566a1658/helder-dit-niet-op. Geraadpleegd op 01-02-18.

Stralen, Hans van. *De literaire apologie, een alternatieve verdediging van het christendom*. Garant, 2016.

Vervaeck, Bart. "Tragedie of apocalyps. Het recente werk van Willem Jan Otten." *Ons Erfdeel*, jaargang 42, nr. 2, 1999, 200 – 212. *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*, dbnl.org/tekst/_ons003199901_01/_ons003199901_01_0043.php. Geraadpleegd 31-01-18.

Vis, G.J. "Huub Oosterhuis 1960-1980, schets van een ontwikkelingsproces." *Ons Erfdeel* jaargang 27, nr. 5, 1984, 684 – 691. *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*, www.dbnl.org/tekst/_ons003198401_01/_ons003198401_01_0183.php.

Werkman, Hans en Willem Jan Otten. "Klinker & medeklinker." *Liter*, jaargang 2, nr. 8, 1999, 15 – 21. *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*, www.dbnl.org/tekst/_lit006199901_01/_lit006199901_01_0044.php. Geraadpleegd 01-02-18.

Bijlage

1. Gedichten Otten

Uit de bundel *Eindaugustuswind* (1998)

Bwa-pl

Wij bereikten

na een tocht door een druipend bos

het Randmeer.

Het was alsof een slapende haar ogen opende

5 en ons kende.

Jij zat voorop.

Ik legde mijn hand

op de warme kokosnoot van je schedel.

Het licht keek ver je ogen in.

10 Ik zei: dit is nu water.

Water

Water

Water zei ik nog een keer.

En jij zei: bwa-pl.

15 Je zei het nog een keer.

Het was zeker, zoontje van mij,

Dat wij hetzelfde niet begrepen.

(9)

Eindaugustuswind

1

Ook als het waar is wat we weten –

En niets ons wacht, heus, heus –

Dan nog wacht mij zo lang ik leef

En zwaarder kortademiger elk jaar

5 Mijzelf het duin op hijs: de zee, de zee.

Steeds onmiskenbaarder is zij dan voorzien,
steeds meer de meesteres die onderwijst
dat niets mij wacht, niets, heus, heus.

10 Probeer het maar, zegt zij, en denk je
vrij, de duinen op en daarna nergens mij

2

Er is een omdat en het ruist als het dak
van een sparrebos bij nacht bij eindaugustuswind.
Ik ben gaan liggen op mijn rug met boven mij
een sterrenwak precies als toen ik dertien was.

15 Het was opnieuw als lag ik denkend in een kuil.
Takken zwarter dan het doodstil uitspannel.

Omdat ik niet mijn eigen macht zal zijn,
omdat mijn strekking steeds een klacht zal zijn,
omdat ik niet begrepen heb wat mij

20 naar deze onbegrepen plek heeft toegewild,
omdat ik niet mijzelf bevatten kan
als pogend te bevatten – daarom ben ik vrij.

3

Ik heb mij nu zo luid tot u gericht
dat uw zwijgen is gaan klinken

25 naar de stilte in een bladstil bos
nadat er 's nachts uit een tent
een kind geroepen heeft en het was
het mijne niet. Ik twijfel niet

30 aan uw bestaan zo lang u tot mij
zwijgt. Het is aan mij, u laat mij vrij
om uit uw echoënde stilte op te staan.

(46-48)

Uit de bundel *Gerichte gedichten* (2011)

U heeft een harde hand van ronselen.
Verbazingwekkend, want uw rekrut
bleek Saulus, een voetknecht die ontwapend,
blind en timide, een wrak van zichzelf,
5 werd achtergelaten in het niemandsland,
binnen handbereik van zijn vijand.
Daar, in Damascus, had hij af te wachten,
de eens zo intimiderende zaaier van haat.

10 Het vervolg van het verhaal is onvoorstelbaar,
onder mensen althans, wonderlijker
dan het verblindende licht, zelfs dan uw stem.

Uw gestoken apostel in spe
(die zich later misgeboorte zou noemen)
had evenwel op deze afloop te vertrouwen.

15 Vandaar dat ik zing van de man Ananias,
die in een droom te horen kreeg:
ga naar het zaaltje waar Saulus je opwacht,
ga naar de man die jou
en je vrouw en je kinderen
20 uit wilde wissen.

Leg hem de hand op.
Leg je hand op zijn blinde schedel
als op een pasgeboren fontanel
en wissel van blik.

25 Al kende u de afloop,

u had hier geen macht.

Af hebt u gezien van alle macht.

Ontwapend, blind en timide

Wachtte u af, meer niet.

- 30 Vervullend het schouwspel van een man
die op zijn schedel in plaats van doornen
een hand voelt, die van zijn klamme vijand.

Vervullend en niet te doen

voor mensen gezegend met doodsangst.

- 35 Vervullend is het glimlachje,
het eerste, van het zesweekse kind.

Schellen van de ogen.

Engelenscharen juichen.

Door ogen van naalden uw wegen

- 40 onverantwoord riskant.
(12-13)

2. Gedichten Reve

Uit de bundel *Verzamelde Gedichten* (1986)

Sacrament (1973)

In stormachtig visioen zag ik des nachts
hoe de Moeder van God, altijd Maagd,
in het veld Zich ontblootte en Zich gaf
aan een jonge Soldaat die eenzaam was zonder moeder

- 5 en het nog nooit gedaan had bovendien:
hij was verlegen en onbeholpen, maar Zij,
de Verloste, Verheerlijkte, voor eeuwig Gekroonde,
wees hem met veel tact de weg

door het blonde struikgewas naar Haar diepe grot.

10 Ik hoorde hoe hij hijgde toen Zij sprak:
‘Je mag Mij best hier bijten’,
en aan zijn tere jongensmond
Haar harde meisjesborsten bood.
Hij dronk tot bloedens toe.

15 Het was zo lief, zoals hij bij Haar lag,
en Zij hem wiegde.
(97)

De voetjes van de vloer (1982)

Wanneer door de Genade,
het mij gelukt een gedicht te schrijven over Hem,
dat Hem recht doet in Zijn lijden,
weet ik dat Hij de wijn ontkurkt en gaat dansen.

5 Hij zingt: ‘Hopla. Een roomse homo heeft voor Mij
één gedicht geschreven dat Mij recht doet.’
En nu Zijn sprongen steeds driester worden
roept Hij uit: ‘Groot zijn Mijn werken.
Bij Mij is alles mogelijk.’

10 Hoog heft Hij boven Zijn beschonken hoofd de tamboerijn:
Hij weet van geen ophouden.
(123)

3. Gedichten Oosterhuis

Uit de bundel *Wie bestaat, nieuwe gedichten* (2008)

Zondag

Op ronde wielen
door zonovergoten velden
gleed ik
naar de afgesproken plaats
5 waar ik de woorden
zou geven.

Vrolijk keerden
de gekomenen huiswaarts.

Op vierkante wielen
10 schokte ik
terug naar de spelonk
waar ik de woorden
ontvang.
(7)

Uit de bundel *Gedroomde God, nieuwe gedichten* (1983)

Over Godsdienst, liefde en zingen

Dodenoffers, tranen met tuiten, er is niets tegen.
Zoals niet tegen de heilige doop in de Ganges,
in de Jordaan, een duif op je hoofd of naakt in een van
Amsterdams grachten.

5 Ook geloven in sterrestanden, in wet en orde,
of in dromen, wat zou er tegen zijn? Heilige stoelen,
gewijde handen, edeler delen dan andere –

niets is er tegen natuurlijk.

Tegen het horen van oerklap en kosmisch geruis,
10 stemmen uit het hiernamaals, vuur uit de hemel,
is niets. Alleen, de doodgeknuppelde neger
wordt er niet levend van. Wat is er mooier dan zingen,

met vele stemmen – even zijn wij in vrede
en zien de hemel open. In dat verademend
15 ogenblik dalen elders ter wereld de slagen,
soms ook naast mij stukt een adem. Tegen de liefde

weegt niets op dan nieuwe radelozer liefde
die je doet denken alsof je lichaam van licht is,
die je doet vragen: zijn dit de golven
20 van de rivier die ons voert
stiltewaarts naar waar de zon alleen en het water?

Niets is tegen dit alles, of tegen nóg meer
Dappere, dwaze, weemoedige fratsen van levenden.
25 Niets is tegen sterven ook, het vol verzadigend
eind in de handen van je geliefden,
en worden verzameld.

Maar soms komt een woord tussen jou en je eigen.
Zo ging het eens met drie wijzen:
30 die woonden gelukkig,
de één bij een bron hoog in het gebergte, de tweede
diep in de stad dienstdoende in een marmeren tempel.

De derde, temidden van spiegels,
Hoorde fluiten, maakte gedichten.
35 Tot zij dat woord vernamen, weerlichtend,
een zwaard door hun hart.

Toen zij gingen sprongen de bergen als rammen,
marmere zuilen scheurden onhoorbaar,
leeg stond de spiegel, ijler dan ijl klonk het fluiten.

40 En zij vonden wat zij niet hadden gezocht.

(66-67)

Verklaring intellectueel eigendom

De Universiteit Utrecht definieert het verschijnsel "plagiaat" als volgt:

Van plagiaat is sprake bij het in een scriptie of ander werkstuk gegevens of tekstgedeelten van anderen overnemen zonder bronvermelding. Onder plagiaat valt onder meer:

- het knippen en plakken van tekst van digitale bronnen zoals encyclopedieën of digitale tijdschriften zonder aanhalingstekens en verwijzing;
- het knippen en plakken van teksten van het internet zonder aanhalingstekens en verwijzing;
- het overnemen van gedrukt materiaal zoals boeken, tijdschriften of encyclopedieën zonder aanhalingstekens of verwijzing;
- het opnemen van een vertaling van bovengenoemde teksten zonder aanhalingstekens en verwijzing;
- het parafraseren van bovengenoemde teksten zonder verwijzing. Een parafrase mag nooit bestaan uit louter vervangen van enkele woorden door synoniemen;
- het overnemen van beeld-, geluids- of testmateriaal van anderen zonder verwijzing en zodoende laten doorgaan voor eigen werk;
- het overnemen van werk van andere studenten en dit laten doorgaan voor eigen werk. Indien dit gebeurt met toestemming van de andere student is de laatste medeplichtig aan plagiaat; ook wanneer in een gezamenlijk werkstuk door een van de auteurs plagiaat wordt gepleegd, zijn de andere auteurs medeplichtig aan plagiaat, indien zij hadden kunnen of moeten weten dat de ander plagiaat pleegde;
- het indienen van werkstukken die verworven zijn van een commerciële instelling (zoals een internetsite met uittreksels of papers) of die tegen betaling door iemand anders zijn geschreven.

Ik heb de bovenstaande definitie van het verschijnsel "plagiaat" zorgvuldig gelezen, en verklaar hierbij dat ik mij in het aangehechte essay / werkstuk niet schuldig heb gemaakt aan plagiaat.

Naam: Tessa Ebbers
Studentnummer: 5529212
Plaats: Utrecht
Datum: 09-02-18

Handtekening: